

УДК 65.012.8

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ МОДЕЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Залунін В.Ф., д.е.н.

ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури»

У статті здійснено теоретичні та прикладні дослідження засад діагностики та формування механізму забезпечення економічної безпеки. Надано характеристику соціальним ризикам та загрозам економічній безпеці та визначено шляхи їх запобігання та подолання. Доведено вирішальну роль соціальної політики як засобу забезпечення економічної безпеки. Запропоновано загальні пропозиції щодо першочергових заходів соціальної політики для забезпечення високого рівня економічної безпеки.

Ключові слова: аналіз, дослідження, економічна безпека, економічна система, моделювання, ризик, соціальна політика.

Theoretical and practical researches of diagnostics principles and mechanism formation of economic security providing are made in the article. Social risks characteristic and economic security threats are given, its preventing and overcoming ways are determined. The decisive role of social policy as means of economic security providing is proved. General propositions concerned with primary measures of social policy of providing high level of economic security are proposed.

Keywords: analysis, researches, economic security, economic system, modeling, risk, social policy.

Актуальність проблеми. Здійснювані впродовж останнього десятиліття процеси ринкового реформування привели до складних і суперечливих явищ в розвитку соціально-економічної системи України. Серед них формування, становлення і розвиток ринкових відносин, побудованих на основі нових механізмів регулювання господарської діяльності.

Елементи рівності і свободи дії господарюючих суб'єктів в умовах конкуренції, розкріпачення їх в області ухвалення рішень і підвищення відповідальності за результати функціонування на навколишньому світі, з одного боку, які направлені на підвищення ефективності діяльності суспільства в цілому, досягнення щодо стабільного його розвитку і оптимізації використання наявних в ньому соціально-економічних і природних ресурсів. Однак, з іншого боку, відбувається руйнування

соціально-економічних інститутів, що позитивно зарекомендували себе у минулому нашої країни і що ефективно діють в багатьох розвинених країнах світу. Сьогодні нарастають кризові явища в економічній, соціальній, природній і інших сферах життєдіяльності українського суспільства, де виникла реальна загроза не тільки втрати економічній незалежності України, але і взагалі існування її як держави. У цих умовах об'єктивно зростає необхідність управління ризиком і економічною безпекою господарської діяльності в умовах становлення і використання ринкових механізмів на користь забезпечення безпечного і стійкого розвитку перехідного суспільства. Важливість дослідження проблем ризику і економічної безпеки знайшла своє віддзеркалення в багатьох програмних документах уряду України і Указах Президента. Існуюча складність, многогранність управління ризиком і економічною безпекою господарської діяльності, недостатня розробленість цих питань в перехідному періоді, їх велике теоретичне і практичне значення в справі стабілізації і виходу з глобальної багатоаспектної кризи України зумовили вибір теми даного дослідження.

Теоретичні розробки, в яких би комплексно досліджувалося питання ризику і економічної безпеки господарської діяльності з погляду господарюючих суб'єктів, держави, індивіда, навколишнього середовища, зовнішніх і внутрішніх чинників практично відсутній. Немає глибоких розробок, що стосуються особливостей ризику і економічної безпеки господарської діяльності, аналізу, оцінки і управління в соціально-економічній системі. Фактично відсутня література, в якій містилися б критерії і узагальнювалася практика забезпечення національної безпеки країни. Тому доцільне з'ясування суті поняття ризику і економічної безпеки, їх місця і ролі в господарській діяльності суб'єктів ринкових відносин, а також соціально-економічних аспектів оцінки цієї діяльності в сучасних умовах, можливих позитивних і негативних наслідків в майбутньому. Інтерес до проблеми економічної безпеки, виявлення її місця в регулюванні суспільно-економічних відносин об'єктивно зростає у зв'язку з реальними чинниками, які мають місце в господарській практиці і соціальному житті в процесі змін, та що відбуваються в системі управління національною економікою. Необхідність дослідження управління економічною безпекою господарської діяльності

обумовлюється також потребами розвитку сучасного наукового знання про роль держави в ринковій економіці, нових взаєминах між державою, підприємництвом, суспільством і людиною.

Аналіз останніх наукових досліджень. На основі проведених теоретико-аналітичних узагальнень можна констатувати, що питання реформування структурних складових, які відносяться до економічної безпеки здійснюються без належного науково-методологічного забезпечення. Зокрема, досі існує необхідність більш глибокого вивчення механізму реалізації соціальної складової економічної безпеки і розробки пропозицій про напрями захисту національних інтересів країни у соціальній сфері. Важливість вирішення такого наукового завдання пояснюється тим, що з'ясування проблем соціального забезпечення економічної безпеки безпосередньо впливає на різні аспекти національної безпеки. Захист національних інтересів України у соціальній сфері є пріоритетним напрямом, невід'ємною та органічною частиною проблеми забезпечення економічної безпеки країни.

Окремим аспектам забезпечення економічної безпеки, як визначальної складової національної безпеки держави, присвячена значна кількість наукових досліджень. Зокрема, досить великий спектр питань щодо соціально-економічного змісту, структури функцій і методів економічної безпеки знайшли своє висвітлення в працях вітчизняних вчених: А.Базиліук, С.Бандура, О.Барановського, О.Беляєва, О.Білоруса, І.Бінька, Н.Борецької, З.Варналія, О.Власюка, А.Гальчинського, В.Гейця, О.Гончаренко, М.Єрмошенка, Я.Жаліла, Ю.Зайцева, В.Кириленка, С.Кіреєва, А.Колота, Є.Крихтіна, І.Мазур, В.Мунтіяна, О.Новикової, С.Пирожкова, Р.Покотиленка, В.Савчука, А.Сухорукова, А.Чухна, В.Шлемка та інших. Серед фахівців країн СНД найбільш відомими є праці Л.Абалкіна, В.Бобкова, Б.Генкіна, С.Глаз'єва, Т.Заславської, Д.Карпухіна, В.Котелкіна, Є.Олейнікова, В.Райцина, Н.Рімашевської, Р.Ривкіної, Г.Саркіяна, Р.Тер-Мкртичяна, Р.Яковлева та інших. Однак, саме соціальний аспект економічної безпеки має значно нижчий рівень теоретичної та практичної розробленості на відміну від питань економічної безпеки, а саме – проблеми формування механізму соціального забезпечення економічної безпеки, визначення його суперечностей та тенденцій розвитку.

Часто в економічній та соціологічній літературі достатньо широко розглядають проблеми економічної безпеки у соціальній сфері. Однак, важливим уявляється концептуальний підхід до проблеми з погляду впливу соціальних факторів на економічну безпеку, взаємодії економічної безпеки і соціальної політики. Виділення механізму соціального забезпечення економічної безпеки у системі організаційно-економічних відносин суспільства дасть можливість розробити шляхи підвищення рівня ефективності забезпечення національної безпеки країни.

Мета роботи: приділити основну увагу проблемам теоретико-методологічного обґрунтування можливості і доцільності застосування підходу до рішення соціальних проблем, а також практичним питанням підтримки рівня відтворення економічної безпеки і чинникам, що знижують цей рівень в сучасних умовах.

Викладення основного матеріалу дослідження. В процесі розробки концепції економічної безпеки намітилося декілька підходів до її наукового визначення. На думку проф. В. Тамбовцева під економічною безпекою тієї або іншої системи розуміється сукупність властивостей стану її виробничої (у широкому сенсі) підсистеми, що забезпечує можливість досягнення цілей всієї системи. Професор Д. Бухвальд пропонує декілька інший підхід до визначення економічної безпеки, вважаючи що вона виступає як “найважливіша якісна характеристика економічної системи, визначальна її здатність підтримувати нормальні умови життєдіяльності населення, стійке забезпечення ресурсами, розвиток народного господарства, а також послідовну реалізацію національно-державних інтересів” [6]. У названих і ряду інших визначень перш за все простежується правильний на наш погляд, підхід до економічної безпеки як центрального, визначаючого чинника соціально-економічної системи, хоча у визначенні В. Тамбовцева простежується більший упор на зв’язок економічної безпеки з виробничою підсистемою хоча і “в широкому сенсі”. Ми більшою мірою схильні розділити погляд на економічну безпеку - як на здатність економічно забезпечувати ефективно задоволення особистих, суспільних і державних потреб на національному і міжнародному рівнях. У зв’язку з тим, що українська економічна система носить перехідний характер, забезпечення її економічної безпеки представляє набагато більшу і серйознішу проблему, чим в країнах з відносно стабільним розвитком.

ком, що сформували і активно розвивають певні види взаємозв'язаних принципів, форм, методів, організаційно-правових інститутів господарювання. Отже, перехідна економічна система, як нам представляється, є менш стійкою, більшою мірою нестабільною, чим традиційна державна, централізована керована, ринкова або змішана.

Тому в перехідній економіці економічної безпеки і що розкривають її зміст: проблеми і погрози економічної безпеки стоять гостріше і їх рішення зв'язані з багатьма несподіванками і втратами. На думку К.Самсонова можна позначити наступні блоки проблем, пов'язаних із забезпеченням:

1. Проблеми, пов'язані із сполученням і підтримкою народно-господарського комплексу країни.
2. Військово-економічні проблеми.
3. Проблеми, пов'язані з функціонуванням економіки в умовах надзвичайних ситуацій.
4. Проблеми, пов'язані з перетворенням відносин власності.
5. Економічні проблеми взаємодії із зовнішнім світом [2].

Необхідною умовою побудови цілеспрямованої практичної діяльності у сфері формування певного рівня безпеки суспільства, держави та особистості є дослідження дії механізму функціонування соціальної складової економічної безпеки. Саме в перебігу реалізації діяльності щодо забезпечення економічної безпеки виявляється її безпосередній зв'язок з реальними процесами соціального життя.

Сучасний етап соціально-економічного розвитку України характеризується гостротою соціальних проблем. Ці проблеми в значній мірі визначають рівень національної та економічної безпеки держави і суспільства. В таких умовах на перший план висувається проблема безпеки як комплексної характеристики, що задає напрями подальшого розвитку та визначає параметри життєздатності соціально-економічних структур в перебігу глобальних та локальних трансформацій.

Комплекс існуючих соціально-економічних проблем, що виникають в процесі економічного розвитку і оптимального фінансування соціальної сфери, посилив суперечливі тенденції у всіх сферах функціонування суспільства. Ці тенденції проявляються у загальному низькому рівні життя, прогресуючому безробітті, демографічній кризі, соціальній

незахищеності населення і становлять реальну загрозу національній безпеці держави. Тому, однією з передумов забезпечення національної безпеки є формування та реалізація активної та діючої соціальної складової економічної безпеки нашої країни з метою забезпечення зростання рівня і поліпшення умов життя населення.

Важливого теоретичного і практичного значення проблема ризиків і економічної безпеки господарської діяльності набуває у зв'язку з виробленням нових підходів у вивченні взаємозв'язку людини, суспільства з природним і соціальним середовищем, що виникають у зв'язку з реальним існуванням персоною з необхідним елементом наукового вивчення явища – економічної безпеки, що є переходом від постановки проблеми безпеки як стану захищеності людини, суспільства і навколишнього середовища від надмірної небезпеки, визначуваної різними соціально-економічними чинниками в їх взаємодії один з одним і природним середовищем, до проблеми вимірювання безпеки і небезпеки, розробки цілей безпеки і критеріїв, що оцінюють ступінь досягнення цих цілей [4]. При цьому найважливішою умовою, необхідною для аналізу впливу різних чинників небезпеки на суспільство і навколишнє його середовище є процес моделювання економічної безпеки. З умови розвитку соціально-економічної системи України, що склалася, побудова методології безпеки неможлива без економіко-математичного методу, яка дозволяє досліджувати альтернативи, провести порівняльний аналіз, розрахувати прогноз розвитку явища в тих або інших умовах, обґрунтувати і довести його достовірність на науковому, а не на інтуїтивному рівні. В рамках пропонованої концепції стан захищеності кожної окремої особи, суспільства, навколишнього середовища (тобто їх безпека) визначається їх захищеністю від небезпек, обумовлених всіма можливими причинами. Відповідно і рівень їх безпеки визначається величиною загальних ризиків, що представляє сукупність екологічного, соціально-економічного, техногенного і військового ризиків. При цьому необхідно відзначити, що ділення безпеки на екологічну, соціально-економічну, техногенну і військову є умовним в тому сенсі, то принаймні наслідку (збиток) від сукупної дії екологічних, соціально-економічних, техногенних і військових чинників на людину і навколишнє середовище (тобто одна з компонент загального ризику) немає в загальному випадку чисто

арифметичною сукупністю наслідків від дії кожного з цих чинників окремо.

Ця сукупність є системним об'єднанням і тому може бути значно вище простої суми. У цьому питанні ми розділяємо точку зору авторів: В.Лещенко, Д.Солов'єва та інш.[1]. К цьому необхідно додати, що розвиток, наприклад, техніки, направлено на підвищення матеріального рівня життя (і, відповідно, на зниження соціально-економічної ризику), одночасно може привести або безпосередньо веде і до появи тих або інших видів небезпеки як для здоров'я людини, так і для навколишнього середовища. На усунення цих видів небезпек техногенного походження необхідно витратити певну частку економічних ресурсів суспільства, які незалежно від їх вигляду: сировинні, енергетичні, фінансові або від того, великі вони або малі, є завжди обмеженими. Непропорційно великі витрати на зниження техногенного ризику означають, що в умовах обмеженості ресурсів ми будемо вимушені відмовитися від прискореного розвитку соціальної і культурної сфер, виробничо-економічної бази, освіти, охорони здоров'я, виховання і так далі. На такому шляху в суспільстві накопичуватимуться економічні і соціальні проблеми, які зрештою можуть привести до зниження безпеки в суспільстві (підвищенню рівня загальної ризику), і навіть до межі стійкості (біфуркації) всієї соціальної системи [5]. У зв'язку з цим важливого значення набуває проблема оптимального розподілу обмежених економічних ресурсів на зниження ризиків від тих або інших видів небезпек. Тут ми абстрагуємося від того факту, що під економічними ресурсами розуміються не тільки матеріально-речові і нематеріальні ресурси суспільства, але і така їх найважливіша складова як людські (праця, підприємницькі здібності, кількісні і якісні), до яких може бути схильні людина та навколишнє середовище. Отже проблема забезпечення безпеки стає не тільки науково-технічною, але у все більшому ступеню соціально-економічною проблемою, що вимагає для свого вирішення обліку взаємного впливу і взаємозв'язку як мінімум: екологічної, техногенної, військової і соціально-економічної безпеки. Отже, проблема забезпечення безпеки населення і навколишнього середовища є складною соціально-економічною проблемою. Одна з її найважливіших і принциповіших особливостей полягає в тому, що її рішення визначається характером взаємодії економічних соціальних,

екологічних і демографічних і інших чинників, що характеризують розвиток суспільства. Це говорить про те, що для дослідження проблеми безпеки потрібно застосування системного аналізу, що дозволяє врахувати економічні, соціальні, інженерні чинники і загальнолюдські цінності і передбачати не тільки найближчі, але і віддалені наслідки рішень, що приймаються в умовах обмеженості всіх видів ресурсів [3].

Управління ризиком і економічною безпекою повинне виходити з аналізу сукупності чинників, що впливають на стан суспільства. Тому система економічної безпеки повинна враховувати зміни що відбуваються у всіх вищеназваних і інших чинниках (сферах) і впливати на них прямо або побічно з тим, щоб не допустити негативних результатів. Цілком очевидно, що зміни, які відбуваються в тому або іншому чиннику можуть надавати суперечливу дію на соціально-економічну систему в цілому і її окремі сфери.

З цієї точки зору проблема забезпечення безпеки повинна включати, як нам представляється, проведення наукових досліджень по наступних напрямках:

- створення динамічних моделей, що описують розвиток соціально-економічної системи;
- побудова цільової функції в проблемі забезпечення безпеки (критерію - функціонала) і визначення відповідних керівників змінних цієї функції, що дозволяють управляти розвитком соціально-економічною системою;
- визначення оптимальної траєкторії розвитку в часі керованою соціально-економічною системою, що задовольняє умові оптимальності цільової функції;
- оцінка чутливості результатів до зміни припущень розвитку соціально-економічної системи.

Проблемі економіко-математичного дослідження динаміки стану соціально-економічної системи в сучасній науці приділяється значна увага і слід зазначити, що вже досягнуті значні успіхи в цій області. У тематичній постановці вона зводиться до дослідження системи диференціальних рівнянь з нелінійними зворотними зв'язками у вигляді:

$$\frac{dX_i}{dt} = F_i(X_1, X_2, \dots, X_n, t), \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (1)$$

- де X_i - фазові змінні, що визначають стан даної соціально-економічної системи в момент часу її розвитку, t .

Дане рівняння дозволяє встановити залежності між комплексом досліджуваних змінних, що характеризують зміни економічних ресурсів, і, отже, прогнозувати динаміку розвитку соціально-економічної системи. Цей метод може в певному значенні вичерпно описувати поведінку даної соціально-економічної системи, якщо є методи встановлення конкретного вигляду та бути цілком застосовний в цілях управління ризиком і економічною безпекою як системи в цілому, так і її окремих сфер і регіонів України.

Таким чином, до числа таких фазових змінних X_i , звичайно, повинні бути включені такі характеристики соціально- економічної системи, як її економічні ресурси. Наприклад, на мові національної економіки - валовий національний продукт, дохід на душу населення и т.п., чисельність населення, матеріальний рівень життя, рівень живлення, сервісу і інші соціально-економічні показники розвитку даної соціально-економічної системи. Система рівнянь буде базою частин цих рівнянь, що дозволяють адекватно характеризувати взаємодію фазових змінних X_i . Одним з найбільш розроблених для цих цілей методів є системно - динамічний метод Форрестора, який досліджений також у літературі [7].

У зв'язку з цим, використовуючи систему рівнянь (1), що визначає динаміку розвитку соціально-економічної системи, можливо ставити і досліджувати наступні два завдання: перший з них полягає у визначенні того конкретного вирішення системи рівнянь, який фактично реалізується за всіма відомими про нього статистичними даними або даними моніторингу на минулому інтервалі часу розвитку даної соціально-економічної системи, а далі перенести його дослідження на деякий майбутній інтервал часу при відсутності яких-небудь управляючих дій на це рішення (це завдання називається в математиці завданням визначення траєкторії за наслідками математичної обробки вимірювань, тобто за статистичними даними або даними моніторингу).

Відповідність цих траєкторій, тобто фазових змінних $X_i(t)$, в реальній картині розвитку соціально-економічної системи тим вище, чим вище точність початкової системи динамічних рівнянь і точність результатів математичної обробки вимірювань. Враховуючи все більш слабкі чинники, що впливають на траєкторію, можна підвищити точність рівнянь. Відповідно зросте складність цих рівнянь. Підвищити їх

точність можна шляхом декомпозиції прийнятої математичної моделі для соціально-економічної системи, наприклад, за допомогою розбиття її підсистем на “дрібніші” підсистеми і кількісного дослідження процесів усередині підсистем різного рівня і між підсистемами. Неоднорідність змінних усередині підсистем виявляється меншою. Відповідно зменшуються помилки усереднювання, а точність рівнянь підвищується. Таке уточнення моделі можна продовжити практично необмежено. В рамках завдання визначення траєкторії за наслідками математичної обробки вимірювань розглядалося, наприклад, завдання розвитку глобальної соціально-економічної системи в широко відомій роботі “Межі зростання” [8].

Друге завдання, яке може бути розглянуто в рамках системно-динамічного методу, виникає, якщо розрахована поведінка вирішення системи (1) та виявляється неприйнятним по тих або інших причинах. В цьому випадку потрібно визначити управляючі дії, як функції часу, такі, що відносяться до множини допустимих і є оптимальними в сенсі деякого критерію, що характеризує мету управління. При цьому початкові дані (початкові граничні умови системи рівнянь вважаються заданими). Це завдання називається завданням оптимального управління. Разом з тим, сам підхід і отримані з його допомогою результати, говорять про можливість його ширшого застосування. Використання такого підходу до досліджень з проблеми забезпечення економічної безпеки населення і навколишнього середовища і управління ризиками активно застосовується в роботах останнім часом. У них вивчається дія на соціально-економічну систему наслідків “парникового” ефекту. Важливо відзначити, що в завданнях оптимального управління не так важлива точність обліку у математичних рівняннях всіх тонких зв’язків між підсистемами соціально-економічної системи, як в завданнях визначення за допомогою цих рівнянь фазової траєкторії за наслідками математичної обробки вимірювань. При оптимізації управління досить врахувати лише основні чинники, що характеризують соціально-економічну систему, і в цьому відношенні рівняння Форрестера можуть бути достатньо точним математичним інструментом для розробки різних прогнозів в області управління економічною безпекою.

Підхід до проблем управління економічною безпекою, заснований

на системно-динамічному методі, є мабуть, чи не єдиною можливістю, яка дозволяє коректно порівнювати один з одним різні види ризиків для населення і навколишнього середовища. Як нам представляється: ризики, що характеризують різні небезпеки в навколишньому людину середовищі, є з математичної крапки зором в загальному випадку векторні величини, яким властива висока розмірність. Крім того, як правило вони нерівномірно розподілені в просторі і в часі. Через ці причини при порівнянні цих різних ризиків встає завдання про метод згортання векторів. При цьому необхідно взяти до уваги, що відповідні цим небезпекам ризики реалізуються в умовах господарської діяльності. Ця діяльність є складною системою, яка має ієрархічну структуру з наявністю великого числа зворотних зв'язків між її окремими елементами. Тому природно, що проблема оцінки того або іншого виду небезпеки і порівняння відповідних ним ризиків повинна зводиться до оцінки і порівняння характеру розвитку соціально-економічної системи (її траєкторій) в умовах тієї або іншої небезпеки. При цьому необхідно врахувати не тільки велике число багаторівневих взаємодій в системі, але і динамічний характер її розвитку. Системно-динамічний метод фактично і є тим математичним апаратом, який дозволяє проводити порівняння небезпек за допомогою порівняння відповідних ним траєкторій розвитку соціально-економічних систем, отриманих в рамках цього методу, тобто проводити звірку відповідних цим небезпекам ризиків.

Висновки. Дослідження проблем забезпечення економічної безпеки є вельми актуальним науковим завданням, від успішного вирішення якої безпосередньо залежить практична реалізація життєво важливих інтересів населення, суспільства і держави в Україні в сучасних умовах. Роль і місце економічної безпеки в системі національної безпеки країни визначаються зростаючим значенням чинника стійкого і надійного функціонування економіки в сучасному індустріальному суспільстві. У цьому контексті важливе методологічне значення має науково обґрунтоване визначення співвідношення категорії економічної безпеки з такими поняттями, як національна безпека і національні інтереси, життєво важливі інтереси, соціальна безпека, зовнішня безпека, внутрішня безпека, глобальна безпека і тому подібне.

Враховуючи те, що в процесі реформування всіх сторін соціально-

економічного і суспільно-політичного життя суспільства в нашій країні за останні роки була створена істотна науково-теоретична і законодавча база в області проблем забезпечення безпеки, в аналізі проблем безпеки необхідно спиратися на положення, що сформувалися вже, і категорії, що відносяться до об'єкту і предмету дослідження. Дослідження сучасних підходів до визначення сутнісного змісту категоріального апарату у сфері національної безпеки дозволило встановити, що характерною тенденцією є прагнення розглядати не тільки економічну безпеку, але і всі види безпеки, у тому числі і національну безпеку в цілому, як економічну цінність. Такий підхід представляється дуже перспективним, оскільки він відповідає сучасним економічним відносинам і дозволяє розповсюдити на область діяльності структур по забезпеченню безпеки прийоми і методи кількісного економіко-математичного аналізу, широко вживані у сфері традиційного матеріального виробництва. Крім того, економічний аналіз діяльності структур безпеки з позицій виробничого підходу, дозволяє перейти від витратного, позаекономічного за своєю суттю підходу, до раціонального науково обґрунтованого економічного підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берлач А.І. Безпека бізнесу : навч. посібн. / А.І. Берлач. – К. : Вид-во “Університет Україна”, 2007. – 280 с.
2. Донець Л.І. Економічна безпека підприємства : навч. посібн. / Л.І. Донець, Н.В. Ващенко. – К. : Центр навч. літ-ри, 2008. – 240 с.
3. Іванюта Т.М. Кравчук. – Львів : Вид-во “Світ”, 2008. – 136 с.
4. Лоханова Н. Економічна безпека підприємства / Т.М. Іванюта, А.О. Заїчковський. – К. : Центр навч. літ-ри, 2009. – 256 с.
5. Кравчук А.Ю. Система управління методичним забезпеченням економічної безпеки на підприємстві / А.Ю. Система управління станом економічної безпеки підприємства: проблемні питання, концепція розвитку / Н. Лоханова // Економіст. – 2005. – № 2. – С. 52-56.
6. Новикова О.Ф. Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення./ О.Ф. Новикова, Р.В. Потоколенко. Інститут економіки промисловості НАН України – Донецьк Издательство «Прима», 2006. – 407с.
7. Поснова Т.В. Визначення соціальних ризиків та загроз та їх вплив на економічну безпеку держави / Т.В.Поснова // Економіка та підприємництво: [зб. наук. праць]. Вип. 16. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 13 – 20.